
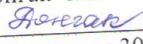

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования и науки Республики Тыва
Управления образования администрации Улуг-Хемского кожууна
МБОУСОШ с. Чааты им. К.О.Шактаржыка

РАССМОТРЕНО
Педагогический совет
школы
Руководитель МС

Протокол №1 от 30.08.2023г.

СОГЛАСОВАНО
зам.дир.по УВР
Донгак Ч.К.

Протокол от 30.08.2023г.

УТВЕРЖДЕНО
директор школы
Биче-оол С.Д.
Приказ №569-ОД
от «30» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родная литература
(Тувинская литература). Базовый уровень»
для обучающихся
10 класса

Учитель
родного языка и литературы
Сундуй Алла Шаннаевна

с. Чодураа 2023 год

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

10 класстың тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөрөдигеге хамаарыштыр негелделеринге, сорулгаларына даянып, Тыва Республиканың өөрөдиге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун 2012 чылда үндүргени «Төрээн чогаалга күрүне стандартының» сорулгаларына болгаш негелделеринге дүүштүр кылдырган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөрөдиге системазында тыва чогаал эртемниң ниити характеристиказын берип, үндезин өөрөдиге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөрөдигениң системазында тыва чогаалдың ролюн айтып, ниити өөрөдигениң өөрөдиге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейни угландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөрөдигениң тыва чогаал эртеминге вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөрөдиге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөрөдириниң дес-дараалашкаанга, ооң иштики хемчээлинге, өөрө-никчилерниң билиин хынаарына хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Чижек программаның тургустунган кезектери: «Тайылбыр бижик», «Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдириниң сорулгалары», «5—11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу», «Тыва чогаал эртемин өөрөдириниң түңнелдери», «Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглериниң характеристиказы», «5—11 класстарга тыва аас чогаалының болгаш литератураның чижек программазы» деп кезектерден тургустунган.

Тыва чогаал өөрөдириниң сорулгалары болгаш өөрөникчилерниң чедип алыр билиглериниң түңнелдери бот-тускайлаң, предметтиг болгаш метапредметтиг угланышкынныг чадаларлыг бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдириниң сорулгалары

Өөрөдиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн ылгап;

чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөрөдир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалдыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгереңгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература — Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. УК эртемнерни өөөредириниң кол сорулгазы — аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-будуштуг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. УК харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкнниг эвес, а медерелдии-биле сайгарып билир кылдыр өөөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөөренген билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература — уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөөредилгеге школаның 5-6 класстарынга

ханы өөрөдир. Кол ниити өөрөдилгениң 7—8 класстарыңа өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөрөдир.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдар, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүң үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөрөдир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүндө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

10-гу класстарга тыва чогаал программазының кол сорулгазы — уругларның чогаал талазы-биле эге болгаш ортумак класстарга алган билиин улам ханыладып, школаларның тус-тус угланышкыннарыңа дүүштүр өөрөдип таныштырары. Чаа үениң школалары үстүкү класстарга ниити (үндезин) билигниң, профильдиг хандыр өөренириниң дээш оон-даа өске угланышкыннарыңа дүүштүр өөрөдирин сүмөлөп турар болганда, үстүкү класстарның өөреникчилеринге тыва чогаал талазы-биле билигни чаңгыс аай программа-биле бээри болдунмас.

Ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң 10 класска амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарыңа даянып, чоннуң ёзу-чацчылдарын, үзел-бодалдарын көргүскөн, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче, ниитилел сайзыралынче, кижилер аразында харылзааларның болгаш амыдыралдың кол философчу утказынче угланган критиктиг боданышкынын сайзырадыр чогаалдарны шилээн.

Үстүкү класстарга литература-теориялыг, литература-критиктиг ажылдарны бот-тускайлаң номчуп сайгартыр. Литературлуг угланышкыннарның ылгавырларының дугайында теоретиктиг билиглерни делгем өөрөдир. Чогаалдың идея-тематиказын, уран-чеченин өске эртемнер-биле холбап, ханы сайгартыр. Аас болгаш бижимел чугааның нормаларын сагып, эртем-шинчилел ажылының эге билиглеринге өөрөдир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медресени боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медреселерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, иомчулгага сонуургалын идепкей-жидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемни өөрөдириниң түңнелдери

Өөрөдилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчиниң бодунуң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдир-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразыңа хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрөдиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче уланган болур.

Тыва чогаал эртеми дараазында принциптерге үндезилетинип ажылдап кылдынган.

Класс	Үндезин билиглер	Принциптер
10 класс	Чечен үе болгаш чогаалчы, чогаал болгаш номчукчу	Хронологтуг, проблема-тематиктиг

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглериниң характеристиказы

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглерини санитар эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.178-02).

Библиотека фондузу (ном парлалгазы). Ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаалга чижек программазы. Тыва ортумак школанын, 5—11 класстарынга төрөөн чогаалга өөредилге номнары. Номчулга номнарынга дүүштүр ажыглаар ажылчын кыдырааштар, чогаал теориязынга практиктиг ажыл кыдырааштары. Тыва чогаалга эрттирер хыналда ажылдарга дидактиктиг материалдар. Чечен чогаал номнары. Тыва чогаалды өөредиринге методиктиг дуза номнары. Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлары, аныяк филологтуң словары, аас чогаал словары болгаш оон-даа өске. Электив болгаш факультатив курстарының номнары, методиктиг сумелер («Аас чогаалы», «Бурунгу тураскаал би-жимелдери», «Чечен чогаал сөзүглелиниң анализи» болгаш оон-даа өске). Класстан дашкаар номчулга номнары, дидактиктиг материалдар.

Парламал көргүзүг материалдары. Тыва чогаалдың хөгжүлдезинге таблицалар. Чогаалчыларның херек чуруктары. Чогаалчыларның намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг херекселдер. Чогаалдың бүгү адырларынга хамаарыштыр ажыглаар мультимедийлиг өөредиглиг программалар, электроннуг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга электроннуг библиотека. Электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-экранныг (көргүзүглүг) херекселдер. Чогаалдың бүгү адырларынга слайдылар (диапозитивтер). Чогаалчыларның үн бижидилгези. Чогаалдың бүгү адырларынга аудиобижилге болгаш үннүг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери. Мультимедийлиг компьютер. Мультимедиапроектор. Телекоммуникациялыг херекселдер. Сканер. Лазерлиг принтер. Хоолга аппарады. Диапроектор азы оверхэд. Телевизор (графиктиг чурулга проектору). Азар болгаш тургузар экран. Видеоплейер. DVD-плейер (видеомагнитофон). Аудио төп. Өөредилге эт-херекселдери.

Интернет четкизинде өөредилге адырынга хамаарышкан сайтыларны ажыглаар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер:

- Тыва Республиканың Алдан-маадыр аттыг национал музейи;
- Тываның В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;
- Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың Алдан-маадыр аттыг национал музейниң салбыры, Монгуш Буян-Бадыргы аттыг чурт-шинчилел музейи;
- Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;
- Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С.А. Сарыг-оол аттыг музей;
- Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Септиң ийи дугаар школазында С.К. Тока аттыг музей;
- Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;
- Чогаалчыларның өскен-төрээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, кежээ-тураскаалдар.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИНИҢ КОЛ-КОЛ МЕРГЕЖИЛДЕРИ БОЛГАШ ЧАҢЧЫГАР ЧҮҮЛДЕРИ

10 класстың өөреникчилериниң билиинге негелделер.

Өөреникчи дараазында билиглерни болгаш чаңчылдарны **чедип алыр:**

- Тываның сураглыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажил-чорудулгазын билир;
- чогаалдың төөгүлүг үе-биле харылзаазын илередип шыдаар;
- авторнуң туружун тодарадып, чогаалчының стилиниң онзагайларын ылгап билир;
- литературлуг дылдың нормаларын, чугаа культуразын сагып, чечен чогаалды аянынг номчуп, күүседип билир;
- чогаалдың идеялиг утказын, пафозун, чогаалчының делегей көрүүшкүнүн сайгарып билир;
- шиңгээдип алган литература-теориялыг билиглерин практика кырынга ажыглап шиңгээткен турар уjurлуг.

Өөреникчилер бижимел ажылдарны күүседип тура:

- сөзүглелдинг планын тезистерин тургузуп билир;
- чогаал дылының уран чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбап, шүгүмчүлелдиг илередип билир;
- бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни бижип билир;
- энциклопедиялыг, тайылбыр, литературлуг словарьларны ажыглап, каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, интернет четкизин ажыглап билир уjurлуг.

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНЫҢ БОЛГАШ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

10 КЛАСС (68 шак)

Кирилде кичээл (1 шак)

Тыва чогаалдың улустуң аас чогаалындан укталып келгенинден эгелээш, амгы хүннерге чедир номчукчуларның эстетиктиг негелделерин күүседип келгени. Тыва литература — чоннуң төөгүзү, амыдыралдың көрүнчүү, мөзү-шынар хевирлээринин чепсээ.

Амыдыралда улуг чаартылгалар: колхозтажыышкын болгаш сууржуң амыдырал, чырыдыышкын болгаш улус өөредилгези; чурттуң аян-шинчизиниң өскерилгени, үениң аайы-биле кижилерниң иштики сагыш-сеткилин, аажы-чаңнарын, моральдыг мөзү-бүдүжүн чечен чогаалга сайзырадып келгени.

Тыва чогаалдың сайзыралынга орус болгаш делегей литератураларының салдары. Тываның орус дылдыг чогаалчылары, оларның чогаадыкчы ажыл-херээ. Чоннуң амыдыралын, үзел-бодалдарын чогаалдарда чурааны. Чечен чогаал очулгазының өөредиглиг, кижизидилгелиг ролу.

Тыва литератураның шынар болгаш сан талазы-биле өзүлдези: чечен чугаа жанрының онза сайзырааны, улуг хемчээлдиг тоожуларның, романнарның, шии чогаалдарының чечен эстетиктиг ужур-дузазы.

Тыва литературлуг чечен критиканың болгаш литература шинчилээр эртемниң сайзырап келгени.

Литература төөгүзүнге турган таарымча чок чүүлдер. Амгы үеде чогаалдарның тематиказының делгемчээни, амыдыралдың янзы-бүрү талаларын

философчу чуруп турары.

I кезээ. "Өзүм-баарым тудуш черим..."

Тыва литературада төрөөн черинге ынакшыл темазынга бижиттинген чогаалдар. Төрөөн чер-чурт дугайында бижиттинген чогаалдарның тус-тус аяны, авторларның ук теманы чуруп көргүзеринге хамаарыштыр бот-тускайлаң көрүжү, туружу, оларның чогаалдарда илереп келгени.

Салгал аайы-биле шүлүкчүлерниң төрөөн чер-чурт темазынга бижиттинген чогаалдарында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдер.

Степан Агбанович САРЫГ-ООЛ

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак)

Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. 1930 чылдарда бижиттинген шүлүктериниң утка болгаш хевир-тургузуг талазы-биле онзагайы. Шүлүк жанрының лира-эпиктиг аймааның шылгараңгай чогаалдары: "Алдын-кыс", "Саны-Мөгө" болгаш өске-даа.

С. Сарыг-оолдуң тыва проза болгаш шии жанрларының сайзыралынга киирген улуг-хуузу. Чогаалдарының тыва улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Авторлуг тоолдары. С.А. Сарыг-оол — шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. Бирги тыва уран-чечен фильмниң сценарийин бижииринге С.А. Сарыг-оолдуң киржилгези.

С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарының тематиказының делгеми, идеяларының ханы уткалы. Шүлүкчүнүң сөөлгү шүлүктериниң бижиттингениниң аяны.

С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында литература-сайгарылгалыг чүүлдер, үнелелдер.

С.А. Сарыг-оолдуң төрөөн чер дугайында шүлүктери. "Аалда час", "Байлак чуртум" (1 шак)

Төрөөн чер дугайында шүлүктери, уран-чечени. "Аалда час" деп шүлүкте часкы үениң демдектерин илередирде ажыглаан метафораларның чаражы. "Байлак чуртум» деп шүлүкте лириктиг маадырның төрөөн черинге ынакшылын илереткен одуруглар. Чер-чуртунуң каас-чаражын көргүзерде ажыглаан денелгелерниң дээштии, катаптаашкыннарның күштүү, эпитеттерниң тывызы, оларның шүлүктүң идея-тематиказын илередиринге салдары. С.А. Сарыг-оолдуң чер-чурт дугайында шүлүк чогаалында тыва аян-хөөннүң кол черни ээлеп турары.

С.А. Сарыг-оолдуң философчу лириказы. "Үрезинчигеш", «Өскүстүң чалбары» (1шак)

Шүлүктөрдө чуртталга, куш-ажыл дугайында философчу бодалдарны илереткени. Авторнун амыдыралчы көрүжү, ону лириктиг маадырнын иштики сагыш-сеткилинин дойлуушкуннарын дамчыштыр чурааны. Лириктиг маадырнын биче сеткилдии, ооң чуртталгага ынакшылынын чырыткылы.

Чогаалдарнын бижиттинген аянынын хөй националдыг литератураларда шүлүкчүлөрдүн аяны-биле чүүлдешкээ.

С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (3 шак)

Бирги номдан эгелер: "Кижичугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар", "Чугаанын эгези", "Эргин кырында", "Ием төрөли оюнзак улус".

Ийиги номдан эгелер: "Чиктиг, солун чугаалар", "Кода-суурлар өрттөнгөн". "Эр улус ...арга кирип адыг-бөрү-даа аглаай-ла", "Кижилер өскөрилген", "Аревэге кирип алдым", "Кызыл хоорай".

Романның пафозунун хөй талалы. Чогаалда тоожулалдын чечен үези болгаш девискээри. Чогаалда Тываның төөгүзүңгө хамаарыштыр ниитилел-политиктиг байдалдарны көргүскени. Тыва чоннун ёзу-чаңчылдарын, көшкүн амыдыралынын бойдус, октаргай-биле холбаалыын, чоннун делегей көрүүшкүнүн делгем чурааны.

Кол маадыр Аңгыр-оол, иштики делегейинин сайзыралы — тема болгаш идея илередиринин чепсээ. Кол маадырнын амыдыралга ынакшылын, сонуургак аажы-чаңын, чүткүлдүүн, тура-соруктуу : чечен сөстүн күжү-биле шынныг, чедимчелиг, тывызык бүзүрөнчиг кылдыр көргүскени.

Чогаалдын тематиказы. Чоннун бурунгаар депшилгелиг узел-бодалынын илерээшкини. Ынакшыл теманынын чырыттынганынын чажыды.

Дылынын чончузу, уран чаражы. «Аңгыр-оолдуң тоожузунун» аас чогаалы-биле сырый холбаалы.

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» — тыва чоннун амыдыралын чураан бот-намдар роман.

Чогаал сайгарылгазынга:

Ш.М. Суваң «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Хемчик үймээни».

«Народные традиции, обычаи и обряды в романе С.А.Сарыг-оола «Аңгыр-оолдуң тоожузу»».

Чогаал теориязы: чечен чогаалдын кол-кол методтары (1 шак)

Чечен чогаалдын методтарынын дугайында билиг. Чогаал методун илередиринин кол аргалары: чогаалдын шынныы, чогаалчынын делегей көрүүшкүнү, чогаалчынын уран мергежили база чогаадыкчы салым-чаяаны.

Кандыг-даа үеде уран чүүлге хамаарыштыр тускай угланышкыннарнын аяны, хевири. Үе аайы-биле авторларнын чогаалдарынын онзаланып ылгалып кээри.

Литературлуг агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, натурализм, символизм, авангардизм, модернизм, социалистик реализм, постмодернизм.

Тыва литератураның хөгжүлдезинге литературлуг агымнарнын салдары. Романтизм. Символизм. Социалистик реализм. Модернизм. Постмодернизм.

Салчак Калбакхөрекович ТОКА

Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы (1 шак)

С.К. Тока — тыва литератураның үндөзилекчилеринин бирээзи. Бот-намдар болгаш чогаадыкчы ажил-хөрээнин "Араттын сөзү" деп трилогиясында илереп үнүп келгени.

С.Токаның баштайгы очерктери: "Хөлечиктиң човулаңы", "Каргыга чорааным", "Мээң сактыышкыннарым" болгаш оон-даа өске. Тываның амыдыралын чурааны болгаш чонунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чадаларын уран-чечен көргүскени. Документалдыг тоожулары: "Ада көрбээнин оглу көөр", "Маадыр ие", "Чоннуң оглу", "Хайыраканчылар". С.Токаның чогаалдарының темазының кол угланыышкыннары. С.Тока — драматург. "Херээжен", "Узун-Кара, Семис-Кара", "Дөңгүр-оол", "Боттанган күзел" деп шиилериниң идеялиг уткалары.

С.К. Тока — көскү күрүне ажылдакчызы. Өг-бүлезиниң кежигүннериниң Тываның культурлуг амыдыралынга киирген үлүг-хуузу.

С.К. Токаның чогаадыкчы намдарынга хамаарыштыр критиктерниң аразында чөрүлдээлиг бодалдар.

С. Тока «Араттың сөзү» (2 шак)

Ийиги номдан эгелер: "Он сургуул", "Улуг ужар".

Ушкү номдан эгелер: "Улуг Москва, амыр-ла", "Улуг өөредилге эгелээн."

Тывага чаа амыдырал дээш демиселди уранчыдып чурааны. Чогаалдың идеялиг проблематиказы. Ону чырыдарынга авторнуң туружу. Улустарның найыралы — «Араттың сөзүндө» өзек тема. Удурланышкак аңгыларның төлээлериниң бир мөзүлөш омур-хевирлери.

Трилогияның дылының чурумалдыы, аас чогаалы-биле холбаазы, бойдус чурумалдарының уран-чечен ролю.

Романда Тываның төөгүзүндө эргилделиг үелерни көргүскени. Көшкүн тыва чоннуң чаа амыдыралче киргенин, бурунгаар чүткүлүн, эртемге сонуургалын чурааны. Чогаалда төөгүлүг үе, чечен девискээр.

Константин Чанзанович ТОЮҢ "Көгерим", "Ыраажы кыс" (1 шак)

Тыва литератураның хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузу, салым-чаяанныг шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үндезиннери. Чогаалдарының улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Төрөөн чуртунга, черинге ынакшыл. Шулукуртерде чечен девискээр. Лириктиг маадырның сагыш-хөңнүнүң хөлзээшкини. Кижини болгаш бойдустуң аразында билчилгелиг харылзаа. Улусчу чаңчылдарны көргүскени.

"Ыраажы кыс" деп шүлүктүң темазы. Лириктиг маадырның херээжен кижиге чылыг, чымчак хамаарылгазын чурааны. Психологтуг детальдың дузазы-биле маадырның иштики делегейин ажитканы. Шулукутуң дылының уран-чечени.

К. Тоюң "Ынакшыл болгаш өлүм" (2 шак)

Шүлүглелде социал чөрүлдээ, сюжеттиг шугум. Чечен үе болгаш девискээр. Бойдус чурумалының умур-утказы. Идей-тематиказының ханы уткалыы.

Чогаалдың дылының чончу, бөдүүнү. Шүлүглелдин ынакшыл темазынга бижиттинген өске чогаалдар-биле чүүлдешкээ. Шүлүктерде романтизмниң салдары.

Чогаал сайгарылгазынга:

Ч.С. Серен-оол «Номчукчуга арттырган белек».

Иргит Ужунеевич БАДРА

«Арзылаң Кудерек» (3 шак)

«Арзылаң Кудерек» — ийи номнуг төөгүлүг роман. Чогаалда идеяларның бодалдарның ханызы, чечен болуушкуннарның делгеми. Тыва арат чоннуң бот-медерелиниң

делгемчип, быжып келген үези, бот-тускайлаң күрүне тургузуп алырынга кузел-соруу, эп-найыралы. Чонунуң алдар-адын, чаңчылдарын, сүлде-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа тыва мөге Кудеректиң камгалап чорааны. Бодунуң мөге салым-чаяанын Кудеректи чөптүг чорук дээш төре херээниң демиселинге кириштире бергени, бот-национал туружун илередип шыдаары. Тыва, моол, алтай, казах, хакас, орус мөгелер аразында найырал. Салгалдар, төрөл аймак аразында харылзааларны чедимчелиг көргүскени.

"Арзылаң Кудерек" деп чогаалда овор-хевирлер, оларның ниитилелде ээлээн туружу. Дылының уран-чечени. Аныяк-өскенниң күш-дамырын сайзырадырынга база национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары.

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы (1 шак)

М.Б. Кенин-Лопсан — Тываның улустуң чогаалчызы. Аңчы ачазының, тоолчу авазының, даайларының "баштайгы кичээлдери". Баштайгы тыва национал школаның бирги доозукчузу. Чечен чогаалга хандыкшылының күштелдиреринге Ленинград университетиниң салдары.

М.Кенин-Лопсан — шүлүкчу, прозачы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору, хамнаашкын талазы-биле Американ шинчилел фондузунуң "Делегейниң хамнаашкын шинчилелиниң дириг эртинези" аттың эдилекчизи. Чогаалчының бот-намдарында төөгүлүг болуушкуннар. Ийиги салгалдың чогаалчылар аразындан ылгалып үнүп келген онзагай салым-чаяанны.

Баштайгы шүлүктери, оларның улустуң аас чогаалы-биле сырый харылзаалы. Очерк, чечен чугаа жанрындан роман жанрынга чедир чогаадыкчы оруу, чедишкиннери. Чогаалдарының тематиказының онзагайы, идея лиг утказының ханы философчузу, дылының уран чурумалды, бот-тускайлаң үнү.

«Чугурук Сарала» (3 шак)

Чогаалдың бижиттингениниң төөгүзү. "Чүгүрүк Сарала" — баштайгы тыва роман. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал критиктериниң төөгүлүг доктаал-саавырлары.

Романда Тывага эрткен чүс чылдың үжен, дөртөн чылдарында чоннуң чаа амыдырал дээш демиселин Саадактың ажил-үүлезин дамчыштыр көргүскени. Кол маадырның кузелдери. Оң улусчу революцияны, Россияның чону-биле найыралды хүлээп алганы, амыдыралга тура-соруктуу.

«Чүгүрүк Саралада» тываларның чаагай чаучылдарын чурааны. Фашистиг халдакчылар-биле маадырлыг демисежип турар Кызыл шеригге белек чорудуп турган тыва арааттарның бедик тура-соруктуун көргүскени. Тыва чоннуң чылгы малга ынаа.

Чанчык биле Доглааның аразында харылзааның чаражы.

Романның уран-чечениниң бедеиринге сактыышкыннарның, монологтарның, диалогтарның, пейзажтарның, этнографтыг киририлделерниң ролю. Чогаалдың композициязы болгаш сюжеди. Дылының уран-чечени.

Чогаал теориязы. Роман дугайында билиг (1 шак)

Тыва литературага роман жанрының тывылганы. Өске жанрлардан ылгалырының демдектери: сюжединиң делгеми, элээн каш салгалдың амыдыралын ханы төөгүлүг байдалдар-биле холбап чурууру, чечен үези, чечен девискээри болгаш болуушкуннарының калбаа. Композициязының нарыны. Роман жанрының хевирлери: социал-психологтуг,

философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман дээш оон-даа өске. Романның кезектериниң аайы-биле янзылары: роман-дилогия, роман-трилогия...

«Чүгүрүк Сарала» — бирги тыва роман. Тыва литературада роман жанрының сайзыралы.

Чогаал сайгарылгазынга:

Стенограмма обсуждения творчества Монгуша Бораховича Кенин-Лопсана. Сборник документов.

Олег Карламович Саган-оол

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак)

О.К. Саган-оол — сураглыг тыва прозачыларның бирээзи. Баштайгы чечен чугаазы "Ужуражышкын", очериги "Арат чоннуң мурнундан". Оларның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечен онзагайы. Тыва чоннуң амыдыралында чаартылгаларны, бөдүүн арат кижиниң овор-хевири чурдуурда чогаалчының уран аргалары, бот-тускайлаң көрүжү.

О.К. Саган-оолдуң чогаалдарының пафозу. Документалдыг тоожулары: "Баян-Таланың кижизи", "Кежиктиг сылдыс".

Тыва роман бижириниң сайзыралыга кириген улуу. "Дөспестер" — көдээ ажил-ишти суртаалдаан, чогаадыкчы аныктарны деткээн, амыдыралче чаа көрүш-биле бижиттинген чогаал.

О.К. Саган-оолдуң ши чогаалы. Шиилерде көдүртүнген айтырыгларның чидии, авторнуң дидим көрүжү, туружу. Тыва театрга салдынган шиилери. Эң баштайгы тыва "Ак-кек хемниң кижилери", "Тыва — үелерниң белдири" деп уран-чечен фильмнерниң сценарийлерин бижирирге О.Саган-оолдуң кириген үлүг-хуузу. Очулга ажылы.

Чогаал сайгарылгазынга: М.А.Хадаханэ «Литературная Тува».

«Дөспестер» (3 шак)

Романның идея-тематиктиг уг-шии. Чогаалда мал ажылынга аныктарның сонургалын, бедик идепкейин көргүскени. Хеймер-оолдуң овор-хевири. Анык зоотехниктиң ажил-херек аайы-биле туруштуу, хууда амыдыралыга кижизии, топтуу. Боражыктың овор-хевири. Колхоз даргазының чанында төлептиг чүүлдер: туруштуу, дагдынган ажил-херээнге бүрүн бердингени, эш-өөрүнге сагыш човаачалы. Агар-оолдуң овор-хевири. Ооң чаңында, ажылының аянында кеди чок чүүлдер: чаа чүүлду хүлээп билбези, эргижирээн билишкиннерден болгаш теориядан уштунуп шыдавазы, боду-биле чөпшээрешпес кижилер-биле эптеш чогу. Романның дылы, уран-чечени.

Романда Тывага хой ажил-агыйын хөгжүдериңиң талазы-биле эртемге үндөзилээн чидиг маргылдаалыг айтырыгларны көргүскени. Чогаалда көдүргөн проблеманың чидиг бооп артып турары. Бөгүнгү Тывада мал ажылының сайзыралы.

Монгуш Баянович ДОРЖУ

М. Доржу «Тыва аьттар», «Вокзалга» (1 шак)

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу. Шүлүкчү М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, "бөдүүн" овор-хевирлер. Төрээн чер, ынакшыл темазы. Чааскаанзырал темазы, бот-шүгүмчулел мотивиниң илерээни. Метиаивтиг лирика. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус — бо бүгүңү уран сөске үнүп келгени.

Ава кижиниң портредин, аңаа ынакшылды көргүскен шүлүктери: "Чааскаан", "Авамның ыры", "Вокзалга", "Ава сүдү", "Авам чокта". Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң ажык, уяны, камгалал чогу, чадагайы.

Тыва кижиниң чылгы малынга ынаан, аңаа хумагалыг чоруун көргүскени. Аъттың чоруу, ооң чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле дыңналып кээри. Кижиниң болгаш аът деп тев-чнүш тыва литературада мөңгези.

Тыва шүлүк чогаалынга М.Доржунуң бот-тускайлаң үнү.

II кезээ. "Чүректерни дүймедиптер чангыс сөс дээш..." (4 шаг)

Делегей литературазында шылгараңгай шүлүкчүлөр: Гораций, Байрон, Жуковский, Державин, Пушкин болгаш өске-даа чогаалчыларның чаңчыл болган "Шүлүкчү болгаш шүлүк" деп теманы чырыдып турганы. Пушкинниң «Поэзияның сорулгазы — поэзия» дээн сөстөрүнүн бадыткалы бооп, тыва шүлүк чогаалында "Шүлүкчү болгаш шүлүк" деп темага бижиттинген чогаалдар. Шүлүкчү бүрүзүнүн бот-тускайлаң үнү.

С.Б. Пюрбю "Чаңгыс сөс дээш", "Пушкин шөлүнгө".

«Чогаалчының човалгазының аар ижи...». Сөс-биле ажылдың нарын, харысалгалыг бадыткалдыг чурааны. Тема, идеяны илереткениниң күштүг талалары. С.Пюрбюнүн чогаадыкчы ажылынга улуг орус шүлүкчү А.С. Пушкинниң салдары. Шүлүкчүгө сагыш-сеткилден мөгейигниң илерээшкини. Шүлүктөргө тургузуунда «маяковский аяны».

Ю.Ш. Кюнзегеш «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».

Чогаалда үе болгаш кижиниң билиишкини авторнун философчу аян-биле илереткени. Шүлүктүн монолог-хараадал хөөнүгө бижиттингени. С.Б. Пюрбюнүн намдарының арыннарын элдээрти чурааны. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң хөлзээшкини.

Шүлүктүн идея-тематиказын чуруп көргүскениниң бот-тускайлаңы, чечени, тывызы. Авторнун дидим туружу. С.Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы ажыл-ижинге мөгейиг. Элегия жанры.

А. Даржай "Шүлүк — дириг организм».

А.А. Даржайның шүлүк-чугаазында бодалдарның ханы философчу уткалы. Овур-хевирлер дугайында бодал. Шүлүк бижирииниң талазы-биле бот-тускайлаң үнү, туружу. Тургузуг аайы-биле онзагайы. Ритми.

М.Б. Доржу "Шүлүк бижип олурумда".

Шүлүктүн идеясы. Деңгелелерниң, метафораларның дузазы-биле чогаалчы кижиниң аарышкызын, өөрүшкүзүн көргүскени. Орус болгаш өске чоннарның чогаалдары-биле ук теманың чүлдешкээ.

Чогаал сайгарылгазынга:

Э.Б. Мижит «Монгуш Доржунун хуулгазын ортулуу»; Э.Б. Мижит «Шүлүкчү», «Шаам-биле барым-чогум үлештим».

«Шүлүкчү» деп триптихтин тургузуунун идеялиг утказы. Антитеза аяны-биле бижиттингени. Шүлүкчүнүн иштики делегейи, ооң ынакшылы, өөрүшкүзү, муңгаралы.

Идея, ону чогаалга үндүрүп кээриниң аргазын чурааны.

Овур-хевир «номчукчунун сагыш-сеткилин хөлзедип,... номчукчунун» апаргыже, шүлүкчүнүн «аар ижи». Чаа овурже базымнар.

Амгы тыва шүлүк чогаалында Э.Мижиттин бот-тускайлаң уну, тыва литературада чогаадыкчы ажылының хөй янзылы.

А.С. Бегзин-оол "Шүлүктүн төрүттүнери", "Шүлүкчүлөр одуруунче", "Рецензия".

Шүлүктөрдүн идеясы. "Шүлүктүн төрүттүнери" деп шүлүктүн бижиттингенинин онзагайы, дылынын чончузу, тургузуу. Метафораларны, деңнелгелерни ажыглааны. "Шүлүкчүлөр одуруунче" деп чогаалда ёзулуг шүлүкчү кижинин «аарыын» тодаратканы. "Рецензия" деп шүлүктө элдээртиг аргазынын кыжырыг аянынын уjur-утказы.

А. Бегзин-оолдун тыва шулук чогаалында ээлеп турар туружу.

Чогаал теориясы. Тыва литератураның критиказынын дугайында (1 шак)

Чогаалчыларнын «чогаадыкчы "арын-шырайын" көргүзери — критиканың чугула сорулгазы. ...Критиктер — угаан-сагыштан төрүттүнген омур-хевирлер делегейинин тускай сайгарыкчылары». Чогаал сайгарыкчыларынын литератураны бүгү талалыг сайгарары, чогаалчылар-биле чаржалаштыр боданыры, боттарынын көрүжүн илередири.

Тыва литератураның төөгүзүндө сайгарылгалыг чүүлдернин көстүп келгени. Баштайга тыва чогаал шинчилекчилери: А.К.Калзан, Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ болгаш өскелер-даа, оларнын ажылдары. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун чогаал шинчилекчилери, оларнын кол-кол шинчилел ажылдары.

III кезээ. "Ал-бодум шылаза, шылазын, арат төрөл чонум суларавазын..."

Төөгүлүг чечен омур-хевирлерни, төрөөн черинге ынакшылды бедик көдүрлүүшкүннүг бижөөн чогаалдар. Тыва литературада патриотизм пафозу. Чогаалдарда чечен девискээр, чечен үе. Чогаал маадырларнын төөгүлүг омур-хевирлеринин кижизидикчи уjur-дузазы. Баштынчы, башкарыкчы, чер-чурттуң камгалакчызы, өгнүн ээзи эр кижилернин мөзү-бүдүжүн чураан чогаалдар.

С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (2 шак)

Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү. Романтика пафозу. Тоожукчу маадыр — төөгүнүн дириг херечизи. Чогаал маадырларынын аттарынын символиктиг уjur-утказы. Тоожулалда чечен девискээр, үе. Чогаалда Тываның чаа амыдыралче, сайзыралче базымнарын чураан уран аргалар. Шулуглелдиц уран-чечени, дылынын чедингири, үлегер домактарны чөптүг ажыглааны. Чогаалдын кижизидикчи салдары.

Тыва литератураның төөгүзүндө «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин Күрүнө шаңналынга төлептиг болганы.

М.Б. Кенин-Лопсан "Буян-Бадыргы" (2 шак)

Тыва литературада бирги роман-эссенин көстүп келгени. Романның тургузуу. Тываның төөгүзүндө билдингир чурт баштынчызынын омур-хевирин барымдаалыг саавырларга даянып, уран-чечен көргүскени. Буян-Бадыргы нояннын амыдыралынын дүшкүүрлүг үелери. Кол маадырнын иштики делегейинин нарын байдалын илереткенинин аргалары: портрет, чугаазы, монолог, сөөлгү шүлүктери. Чогаалдын дылынын чечени, чончузу.

Роман-эссе дугайында сайгарылгалыг чүүлдер.

Монгуш Борбак-оолович КӨЖЕЛДЕЙ

М. Көжелдей "Төрөөн чурттан ыракка" (3 шак)

М.Б. Көжелдей — журналист, шулукчу, прозачы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнарнын автору. Чогаал бижиринин аяны, дидим көрүжү.

"Төрөөн чурттан ыракка" деп тоожунун идея-тематиказы. Чогаалда чечен үе, чечен девискээр. Идейлиг сюжет шугумунун, чөрүлдөөнүн, болуушкуннарнын тоожунун адында

илереп келгени. Патриотизм пафозу. Хары черге маадырның сагыш-сеткилиниң психологтук байдалы. Тыва кижиниң алдар-адын кайгал Мартаажыктың бедик тудуп чорааны, ажыл-ишке, амыдыралдың берге байдалдарында туруштук, дидим, сагынгыр чоруу. Овур-хевириниң кижизидилгелиг ужур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы.

Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени. Тоожунуң аныяк-өскенге кижизидикчи салдары.

Эдуард Люндупович ДОНГАК

Э. Донгак «Эрги хонаштар» (3 шак)

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Чогаалчының амыдыралче шынныг көрүжү. Кижини болгаш ону долгандыр турар делегейни, ниитилелди, байдалдарны чуруурунга Э.Донгактың дидим үнү.

«Эрги хонаштар» деп романның темазы. Чогаалда чечен девискээр, чечен үе. Кол маадырның овур-хевири, салым-чолунуң оруктары. Коллективизацияның болгаш сууржулганың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турганын көргүскени, ооң чылдагааннары.

Тыва улустуң чаа салгалының ажыл-херээниң калбаа, солуну, чоннуң чаңчыл-сүзүглелдеринге хамаарылгазы.

Амырынның овур-хевири. Амыдыралчы дуржулгазы болгаш бурунгаар көрүштүү.

Романның ниити аянының хей-аъттыгы, сорукутуу, уран-чечени, дылы. Романның адының идеялиг утказы.

Чогаал сайгарарынга: Ч.С. Серен-оол «Эрги хонаштардан» эскериглерим».

С. Сарыг-оол "Алдын-кыс" (2 шак)

Төөгү-чаартылга темазын чаңгыс маадырның овур-хевири дамчыштыр көргүскени. Шүлүглелдин адының символиктиг утказы. Чогаалдың композиция болгаш сюжеди, ооң дылының улусчузу. Чогаалда пейзаж, портрет. Алдын-кыстың аажы-чаңының төлөптүү, иштики сагыш-сеткилиниң көрүжүнүн делгеми.

Шүлүглелди номчукчуларның хүлээп алганы, чогаал критиктериниң сайгарылгалыг ажилдары **М.Б. Кенин-Лопсан «Дайзын уруу» (3 шак)**

М.Б. Кенин-Лопсанның «Дайзын уруу» деп романда репрессия темазын чырытканы. Лириктиг маадырның улуг улус чугаазының ужу-кыдыын дыңнап, шаг багын эскерип чорууру. Романның пафозу. Ава кижиниң шыдамыккай аажы-чаңы. Чечен үе, чечен девискээр. Чогаалдың дылы.

Романның кижизидикчи ужур-утказы.

V кезээ. Ыдык сеткил дээжи — шүлүктерде

С.А. Сарыг-оол «Ынакшыл», "Чараш карак" (1 шак)

Ынакшыл темазын онзагай илереткени. Шүлүктүн дылының чончузу, чечен аргаларның чедимчелии. "Чараш карак" деп шүлүкте деталь дузазы-биле чечен овур-хевирни ажитканы.

С.Б. Пюрбю "Чуртталганың аялгазы", "Ак-көк дээр дег өннүг", "Күскү сесерликке", "Белек" (1 шак)

Лириктиг маадырның чуртталгага ынаа, ооң аялгазын номчукчуга чедирериниң аргазын "Чуртталганың аялгазы" деп шүлүкте чурааны. Шүлүктүн философчу ужур-утказы, бижиттинген үези, баштайгы вариантызы.

С. Пюрбюнүн лирикасында ынакшыл темазы, идеялиг утканы илередириниң бот-тускайлаң аяны, тывыжы. Детальдар, чурумалдыг оворларның уjur-дузазы.

И. Иргит (Бадра Игорь Иргитович) "Сылдызым сен", «Ынакшылдың сүлдези» (1 шак)

И. Иргит — шүлүкчү, очулдурукчу, публицист. Амыдыралдың чидиг айтырыгларын көдүрген чечен чугаалары.

И. Иргиттиң шүлүктеринде мөңгө теманың ажыттынганы. Шүлүктерде символиктиг овор-хевирлер. Тургузуунуң онзагайы. Антитеза аргазының ажыглалының уjur-дузазы. Дылдың уран аргаларын ажыглаанының чедимчелии.

Салчак Өдеевич ТАМБА

С. Тамба "Мээн, байым", "Амыдырал хеми", "Сөзүм утпа", "Аалдап четсе" (3 шак)

С.Ө. Тамба— журналист, шулукчу, прозачы. Кочу-шоодуг уjur-уткалыг чогаалдарның сайзыралынга С.Тамбаның үлүү. «Доңгада кадык» — тыва поэзияның классиктиг чогаалы, ооң тыва литературада чөрүлдээлиг «салым-чолу».

Шүлүктериниң идея-тематиказының делгеми. Дылдың уран-чечен аргаларының дээштии. Мөзү-шынар темазын чырыдарынга «Мээн байым» деп шүлүүнүн бижиттингениниң онзагайы, кижизидикчи уjur-утказы. «Сөзүм утпа» деп шүлүктүн ыры апарып, номчукчуларның ынак чогаалы бооп чорууру,

Немелде номчулгага:

С. Щипачёв «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар».

IV кезээ. Бойдузувус хайыразы...

Э.Б. Мижит «Иениң ынакшылы» (2 шак)

Шииниң улустуң аас чогаалындан үндезилеттингени. Ава кижиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылы. Чогаалда символиктиг овор-хевирлер. Ие кижиге ынакшылдың, хүндүткелдин илерээшкининиң күштүү.

Чогаалда трагизм, амыдырал-биле харылзаа.

Ч.Ч. Куулар, сонеттери «Шуурган келгеш, аккыр энчээн...», «Даң бажы — чаа хүннүң медээчизин...» (1 шак)

Кижиге болгаш бойдуштуң алыс тудужун алгааны. Дылдың уран аргаларын ажыглап, чогаалдың идеязын илереткени. «Шуурган келгеш, аккыр энчээн...» деп сонетте символиктиг овор-хевирлер. «Даң бажы — чаа хүннүң медээчизин...» деп шүлүкте синтаксистиг параллелизмни чедимчелиг ажыглааны. «Эр кижиниң эртежи эрес чаңын» хоорай черге келгеш, «уттуптарын» болдурбазын элдээрти чурааны.

Сонеттерниң кижизидикчи уjur-утказы.

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ

Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы (1 шак)

Үшкү салгалдың чогаалчыларының аразында В. Серен-оолдун чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн төөгүзүнгө арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Шүлүк жанрынга сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-мерген деңнелгелерниң көстүп келгени. "Илиглер", "сөөмнер", "карыштар", "кырылар", "төш чартыктары", "кулаштар" деп чаа аян хемчээлдиг шүлүктери. Төрээн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөннүү, ында улустуң аас чогаалының ажыглалы.

Шүлүкчүнүн сагыш-хөөнүн хөлзедип чоруур темаларның монолог аргазы-биле ажытканы.

В. Серен-оол. Монологтар «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы» (1 шак)

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүн идеясы. Сыгыт-хөөмей тыва чоннуң уран чүүлүнүн делегей чергелиг, катап-татаптынмас хевири дээрзин илереткени. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларын ажыглааны.

«Аржаан» деп шүлүктүн идеясы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг. Кижин болгаш бойдус темазын монолог хевиринге илередип үндүрүп келгениниң онзагайы. Шүлүктө дылдың уран-чечен аргаларын ажыглааны.

Чогаал сайгарылгазынга: Л.С. Мижит «Арттырып каан».

Монгуш Кунгаевич ӨЛЧЕЙ-ООЛ

М. Өлчей-оол «Тывам» (1 шак)

Кызымак чүткүлү-биле тыва чогаал «делегейинде» бот-тускайлаң үннүг, чуртталгага ынакшылдың ырларын арттырып каан шүлүкчү М.К.Өлчей-оолдун чечен чогаал делегейинче оруу. Тыва чогаал сайзыралынга М.К.Өлчей-оолдун үлүү, чогаадыкчы дилээшкени. «Хөөрээрниң чугаалары» — тыва литератураның шылгараңгай чогаалы. М.Өлчей-оол — очулдурукчу.

«Тывам» деп кезиндектерниң бирги шүлүүнде төрөөн черинге чоргаарал, ынакшыл хөөнүнүн илереттингениниң чаражы. Дылының байы, бижиттингениниң онзагайы. Чогаал критиктериниң М.Өлчей-оол дугайында сайгарылгалыг чүүлдери.

Орус, даштыкы болгаш төрөл аймак чоннарның чогаалдары (допчулал, 2 шак)

Э.Хемингуэй "Ашак биле далай". Тоожунуң проблематикасы. Кижин болгаш ооң чурттап эрткен оруунуң дугайында чогаалчының бодалы. Балыкчы Сантьягонун оуруу. Чечен дотальдың, символдарның ужур-дузасы. Чогаалчының бижиир аяныны онзагайы.

А.Пушкин "Тураскаал", «Эгел чааскаан оруктува үнүп келдим». Т.Шевченко «Гогольга».

Шупту — 68 шак.

Чогаал сайгарарынга — 58 пшак. Класстан дашкаар номчулгага — 2 шак. Чугаа сайзырадырынга — 4 шак. Чогаал теориясын өөрениринге — 4 шак.

Шээжилээр чогаалдар:

С.Сарыг-оол «Байлак чуртум», «Алдын-кыс» (шилиир), «Ынакшыл»; С.Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиир); «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы»; И.Иргит «Сылдызым сен»; С.Тамба «Мээң байым»; К.Тоюң «Көгерим», «Ыраажы кыс»; В.Серен-оол «Сыгыттың аяны»; М.Өлчей-оол «Тывам»; М.Кенин-Лопсан «Буян-Бадыргы» (шилиир).

Проза, шииден шилилге-биле алыр.

Немелде болгаш бот-номчулгага чогаалдар: М.Кенин-Лопсан «Херэеженниң чоргааралы», «От орну»; С.Пюрбю «Шүлүкчүнүн кадайынга», «Поэзия», «Күскү ыр»; А.Даржай «Тос чүкче чажыг», «Алды куржаг» деп номнардан шилилге; Э.Мижит «Ботка чагыг» (рубаилер), «Хээрек бодал»; Н.Куулар «Дүнеки шүлүк»; М.Көжелдей "Чалыы шаамның күзелдери"; Э.Донгак «Сыын чады»; С.Пюрбю "Белек"; В.Серен-оол «Кижин боду төлептигде», «Тывам үнү», «Мээң Тывам», «Эжеш ынакшыл», «Байкал кыдыраажындан»; М. Өлчей-оол «Тывам» (2—6 кезиндектери).

10 класс

№	Темалары	ш/ы	Онаалга	үези	үези
1	Кирилде кичээл	1	Номчуур, конспект	01.09	
2	Степан Агбаанович Сарыг-оол. Чогаадыкчы намдары болгаш ажыл чорудулгазы.	1	Номчуур, кол чогаалдарын сактып алыр	06.09	
3	Чогаалчының лириказы. Публицистиг шүлүктөр.	1	Эне-Сайым - шээжи	08.09	
4	Чаартынган төрөөн черинге тураскааткан шүлүктөр	1	Аялга-ла, аялга! – сайгарар, айт.харыылаар	13.09	
5	Ынакшыл лириказы	1	Ынакшыл - шээжи	15.09	
6	Философчу лирика	1	Чагыг уткалыг шүлүк чогаадыр	20.09	

7	С.Сарыг-оол. Алдын-кыс.	1	Номчуур, 1,2,3!!-ги эгелерниң утказын бижиир	22.09	
8	Шүлүглелдиң кол маадыры.	1	Арын 35 айт. харыы	27.09	
9	Шүлүглелде Тывага колхозтажыышкын темазы	1	Бижимел ажыл: Тывага колхозтажыышкын үези	29.09	
10	Чогаадыг. Алдын-кыс – төлептиг кыс.	1	Номчуур	01.10	
11	С.Сарыг-оол. Аңгыр-оолдуң тоожузу.	1	Номчуур, арын 41, 46, 50 харыылаар	04.10	
12	Өскүс оолдуң салым-хуузу.	1	Аңгыр-оолдуң солун, чаптанчыг ужуралдары - чогаадыг	06.10	
13	Чогаалда улусчу ёзулалдар, чаңчылдар	1	Чогаадыг «Чогаалда улусчу ёзулалдар, чаңчылдар»	11.10	
14	Чон дугайында тема	1	Арын 61, 68, 70 харыылаар	13.10	
15	Дарлалга удур идея	1	Чогаадыг «Романда тыва чоннуң амыдыралы»	18.10	
16	Аңгыр-оолдуң чаа Тывага амыдыралы	1	Тараачының дугайында бижимел ажыл	20.10	
17	Революсчу Аңгыр-оол	1	Бижимел ажыл: Аңгыр-оолдуң чаа амыдыралы	25.10	
18	Дилогияның уран-чечени.	1	Катаптаар	27.10	
19	Чогаадыг. Аңгыр-оол – эр-хей!	1	Чогаадыг-боданыг: «эр-хей» деп кымны ынча деп болурул?	08.11	
20	Тыва литератураның улусчузу	1	Чогаадыг	10.11	

	болгаш аңгылыы		бижииринге белеткенир		
21	Сергей Бакизович Пюрбю. Чогаадыкчы намдары болгаш ажыл чорудулгазы.	1	Номчуттунар	15.11	
22	Төрээн чурт дугайында тема	1	Хайыракан - шээжи	17.11	
23	Ынакшыл лириказы	1	Шүлүк чогаадыр	22.11	
24	Кызыл үер. Шииниң тема, идеязы.	1	Арын 102 харыылаар	24.11	
25	Шииниң омур-хевирлери	1	Арын 126 харыылаар о/х тус- тузунда бижиир	29.11	
26	Үем болгаш үе-чергем дугайында. Шүлүглелдиң тема, идеязы	1	1,2 эгелерниң айт. харыылаар, арын 140	01.12	
27	Тоожукчу маадыр – төөгүнүң дириг херечизи	1	3,4 эгелерниң айт. харыылаар, арын 140	06.12	
28	Пюрбюнүң чогаалдарынга катаптаашкын. Тест.	1	Чогаадыг бижииринге белеткенир	08.12	
29	Тыва литературада төөгү- революстуг тема	1	Эдерти чугаалаар	13.12	
30	Салчак Калбакхөрекович Тока. Чогаадыкчы намдары.	1	Конспект Номчуур	15.12	
31	Араттың сөзү. Трилогияның дугайында ниити тайылбыр.	1	Номчуур Арын 150, 152 харыылаар	20.12	
32	Күш-ажылчы чоннуң ниитижиткен омур-хевири	1	Арын 155 харыылаар	22.12	

33	Тоожукчу маадырның омур-хевири	1	Чогаадыг. Тывыкының бурунгаар чүткүлү.	27.12	
34	Улусчу Тывага чаа амыдырал дээш демисел	1	Чогаадыг. Чаа амыдырал дээш	29.12	
35	Улустарның найыралы - өзек тема	1	Чогаадыг. Тывыкының эш-өөрү.	10.01	
36	Чогаадыг. Күш-ажылчы чоннуң омур-хевирин көргүскени.	1	номчуттунар	12.01	
37	Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	1	Номчуур, сактып алыр	17.01	
38	Олег Карламович Саган-оол. намдары болгаш чогаадыкчы ажылы.	1	Сактып алыр, номчуур	19.01	
39	Дөспестер. Романның идея-тематиктиг уг-шии.	1	Арын 177, 182	24.01	
40	Хемер-оол – чаа чүүлдүң өөскүдүкчү	1	Хемер-оолдун дугайында чогаадыг	26.01	
41	Боражыктың туруштуу, ажылынга бердингени, эш-өөрүнге сагыш-човаачалы	1	Боражыктың дугайында чогаадыг	31.01	
42	Агар-оол – мөзү чок маадыр	1	Агар-оол кандыг кижил? – бижимел ажыл. Арин 188, 193, 198 харыылаар	02.02	
43	Чогаадыг. Хемер-оол – үезиниң маадыры.	1	номчуттунар	07.02	
44	Роман дугайында билиг.	1	Чог. биж. белеткенир	09.02	
45	Монгуш Борахович Кенин-Лопсан. Чүгүрүк-Сарала. Чаа амыдырал дээш Саадактың ажыл-үүлези.	1	арин 210, 215 айт. харыылаар	14.02	
46	Тыва араттарның найыралга шынчызы.	1	Арын 219, 224, 245 харыылаар	16.02	

47	Романның омур-хевирлери.	1	Омур-хевирлерни тус-тузунда бижиир. Чогаадыг бижииринге белеткенир	21.02	
48	Чогаадыг. Ынакшылда шаптараазын чок.		номчуттунар	28.02	
49	Салчак Өдеевич Тамба. Чогаадыкчы намдары.	1	Сактып алыр	01.03	
50	Чогаалчының шүлүктери. Тайбың, дайын, маадырлыг чорук дугайында Кижиниң ханы ынакшыл сеткилдерин илереткен шүлүктери	1	Мээң байым - шээжи	06.03	
51	Алдынчы. Идейлиг утказы.	1	Арын 258, 262 айт. харыылаар	13.03	
52	Тоожунуң онзагай талазы.	1	Чогаадыг бижииринге белеткенир Ынакшыл-дыр - номчуур	15.03	
53	С. Сүрүң-оол. Ынакшыл-дыр.	1	Арын 272, 285 харыылаар	20.03	
54	Тывага тускай эртем-билиглиг орус кижилерниң ажил-херээ.	1	Арын 305 харыылаар Мария , Хеймерек – о/х бижиир	22.03	
55	Мария биле Хеймерек.	1	Интернационалчы ынакшыл деп чүл?	03.04	
56	Кичээл-диспут. Интернационалчы ынакшыл	1	Чогаадыг бижииринге белеткенир	05.04	
57	Ю. Ш. Кюнзегеш. Чеди-Сүүр. Дидир-дидир.	1	Арын 308 харыылаар шээжилээр	10.04	
58	Костантин Чанзанович Тоюң. Чогаадыкчы намдары болгаш чогаалчы ажилының ниити	1	Сактып алыр	12.04	

	үнелели				
59	Ынакшыл болгаш өлүм.	1	Айтырыгларга харыылаар	17.04	
60	Түлүш Дадар-оолович Кызыл-оол. Чогаадыкчы намдары. Бугага үстүрүпкен. Чогаалдың тема, идеязы	1	Сактып алыр, номчуур арын 328 Арын330 харыылаар	19.04	
61	Далайга бодаарга, дашкага дүжүп өлгөннөрниң саны кайы хөй.	1	Чогаадыг бижииринге белеткенир	24.04	
62	Чогаадыг. Арагалаар бак чаңчыл.	1	номчуур	26.04	
63	В.Монгуш. Кадай-кыстың чаңы чараш.	1	Амыдыралдың багай талаларын миннир	03.05	
64	Чогаал критиказының дугайында билиг.	1	катаптаар	08.05	
65	Түңнел кичээл.	1	Хөй номчуттунар	15.05	
66	Аянның номчулга кичээли. Төрөөн чер-чурт дугайында	1	Төрөөн чер-чурт дугайында шүлүк чогаадыр	17.05	
67	О.Сеглеңмей. Аңчы угбалышкы.	1	Сонуургап номчуур	22.05	
68	Түңнел кичээл.	1		24.05	

Литература.

1. Тыва чогаал. 10 класс. К.Х.Оргу, С.Х. Натпит-оол, Е.Т.Чамзырын. 2002.
2. Тыва чогаал. 11 класс. Д.С.Куулар. 2002
3. Тыва литература. 8-10 класс. А.К.Калзан. 1987.